

СЕМІОТИКА
КУЛЬТУРНИХ НАРАТИВІВ

SEMIOTICS OF
CULTURAL NARRATIVES

DOI: 10.18523/2617-8907.2024.7.139-147

УДК 130.2:82.09(4+5)

Олена Колесник

Докторка культурології, доцентка,
професорка кафедри філософії та культурології,
Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, Чернігів, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-0597-6489>
e-mail: elenakolesnyk2017@gmail.com

Мотив протистояння батька і сина
в літературах Заходу і Сходу

У статті проаналізовано поширений у культурах різних народів Європи та Азії мотив протистояння батька і сина. Показано, що цей мотив можна розглядати в контексті зміни поколінь (переважно в міфах космогонічного характеру), принесення в жертву найціннішого (жертвопринесення первістка), а також у контексті міфоритуальних уявлень про передачу влади (харизми) від старого правителя до його спадкоємця. Залежно від конкретної етнонаціональної традиції, місця в ній певних знакових персонажів (їхньої символічної «цінності») та характеру конфлікту симпатії оповідача можуть бути на боці того чи того з супротивників. Нерідко йдеться не так про моральну перемогу одного з них, як про безвихідну трагічність ситуації, що часто підкріплюється темою фатального невпізнання родичів. У цьому, останньому, варіанті замість батька і сина можуть бути два брати, а сюжетний акцент переноситься з конфлікту поколінь на драматичність конфлікту представників одного роду. У результаті компаративного аналізу у статті запропоновано класифікації морально-етичних та фабульних варіантів інтерпретації цього сюжету.

Ключові слова: художня література, міфологія, епос, мотив, Едипів комплекс.

Постановка проблеми. Одним із важливих завдань сучасної української культурології, мистецтвознавства та літературознавства є подальше вивчення мотивної структури фольклору та мистецтва в її етнонаціональних варіаціях. Для цього було проведено компаративний аналіз низки творів, переважно (але не виключно) міфоепічного характеру, в яких є мотив конфлікту поколінь, а саме протистояння батька і сина, а також деякі інші варіанти конфлікту близьких родичів.

Стан наукової розробки проблеми. Окремим міфологічним системам та епічним традиціям народів світу присвячено велику кількість описової та аналітичної літератури. Методологічний

характер для цього дослідження мали праці Джеймса Джорджа Фрейзера та Роберта Грейвза, які вже протягом десятиліть не втрачають свого статусу класики, незважаючи на суперечливість авторських концепцій (особливо Грейвза). Серед сучасних українських учених дотичними до нашої теми є дослідження Руслани Демчук (2017), присвячені ролі міфів у формуванні ментальності, а також Олександра Кирилюка (2023), в яких виділено категорії граничних підстав, зокрема моральну та імморальну, які мають тенденцію до взаємоперетворення.

Мета статті полягає у визначенні походження та місця мотиву протистояння батька і сина в традиційних культурах Сходу і Заходу,

а також тенденцій його інтерпретації в новітніх творах мистецтва.

Виклад основного матеріалу. У міфах та епосі, а пізніше і в художній літературі (згодом також в інших видах мистецтва, зокрема в кінематографі) часто трапляється мотив протистояння батька і сина, яке може набувати екстремальних форм, аж до вбивства найближчого родича. У реальному соціальному житті переважної більшості народів світу такий конфлікт оцінено як особливо небезпечний для суспільства, такий, що підриває самі його основи. Однак, імовірно, саме ця екстремальність і привертає особливу увагу до цієї драматичної ситуації.

Загальновідомим є пояснення походження цього мотиву, надане Зигмундом Фройдом. Однак зведення всіх різноманітних варіантів обробки теми лише до Едипового комплексу, на нашу думку, занадто спрощує картину. За нашими спостереженнями, в різних текстах ця фабульна схема вступає у взаємодію з різними міфорелігійними та соціальними контекстами. Зокрема, можна виділити такі: 1) зміна поколінь богів, пов'язана з етапами номогенезу; 2) принесення в жертву дитини заради гаданого блага всього суспільства; 3) перехід «царської харизми» до нового правителя. Крім того, мотив конфлікту батька і сина (або двох братів) може осмислюватися принципово інакше, коли йдеться про взаємне невпізнання супротивників. Теми певної «закономірності» переходу влади до молодшого покоління тут немає, а замість неї на перший план виходить невблаганний фатум, який змушує людей несвідомо скоїти тяжкий злочин.

Мотив протистояння батька і сина можна розглядати як один із проявів конфлікту поколінь. Це явище корениться в соціально-психологічних реаліях, які є більш чи менш вираженими в усіх людських культурах. Поєднавшись зі спостереженнями щодо загальних змін у світі, воно стало одним із джерел уявлень про зміну поколінь богів. Цей мотив більш помітний у тих міфологічних системах, де є чітке усвідомлення того, що і в природі, і в людському суспільстві відбуваються певні зміни, а саме: світ відходить від свого первісного стану і, відповідно до його трансформацій, на перший план виходять нові божества. Зокрема, майже всесвітньо поширеним (від Шумеру до Полінезії) є мотив повстання дітей проти батьків заради створення нового світу. Одним із найдокладніших описів такого процесу є поема Гесіода «Теогонія», де влада дуже непростим шляхом переходить від Урана до Кроноса, а згодом до Зевса (Гесіод 1977). Загалом, історії про зміну поколінь тяжіють

до підкреслення зміни безмірних в усьому, «хаотичних» богів старших поколінь більш антропоморфізованими і «культурними» (в сенсі опозиції «природа – культура») молодшими богами. Отже, події на зразок скинення Кроноса Зевсом, а також Гігантомахії оцінюються як драматичні, але цілком закономірні.

З іншого боку, мотив протистояння батька і сина може пов'язуватися з реаліями передачі влади в окремій родині, а особливо – у вождівстві або ранньодержавному утворенні.

Дж. Дж. Фрейзер у фундаментальній праці «Золота гілка» (Frazer 2021), серед іншого, обґрунтовує реконструйоване ним уявлення про містичний зв'язок правителя та його землі, поширене майже по всьому світу. У пізніших дослідженнях з міфології ця гіпотеза знайшла підтвердження, і в багатьох сучасних міфологічних студіях містичну співпричетність правителя – народу – землі вважають одним із найстійкіших і найпоширеніших мотивів, що нерідко сприймається як аксіома.

Одним із наслідків віри в такий містичний зв'язок була система правил, вимог до правителя; у давній Ірландії ці правила називалися «Правда короля». Їх порушення, як вірили, могло призвести до катастрофічних наслідків не лише всередині суспільства, а й у стосунках людей з природою. Правитель поставав персоніфікацією космічного порядку на землі, і від його правдивості, честі, сміливості залежали достаток і родючість країни. Міфи та ритуали, пов'язані з набуттям і підтриманням «святості» правителя в цьому та іншому світі, є окремою цікавою темою (Kogol 2023).

Божественність царя передбачала також його богоподібну (щонайменше без значних дефектів) зовнішність. Більшість давніх культур вважали прихід до влади людини з фізичними вадами вкрай небажаним. Зокрема, про це прямо сказано в «Махабхараті»; пізніше в Індії фігурував список «10 королівських чеснот». Інколи на підставі цього правила правителю навіть відмовляли в праві на хворобу, яка тривала довше ніж три дні. Про напівлегендарного ірландського короля Кормака мак Арта оповідають, що він був позбавлений влади після того, як у бою втратив око, а отже, перестав бути символічно досконалим (Dunlop 2024).

За Фрейзером, у деяких суспільствах «священний правитель» повинен був час від часу підтверджувати свою дієздатність двобоями з претендентами на його місце. Доволі туманні, але численні сліди подібних ритуалів збереглися в ранньосередньовічній літературі кельтського

походження (Tolstoy 1990, 119). Запам'ятаємо цю ідею двоюбою, в якому, в принципі, могли не впізнаними зустрітися батько з сином або ж інші близькі родичі.

З подальшим розвитком суспільства і перенесенням уваги з Космосу на соціум акцент в уявленнях про Правду короля дещо змістився: з фізичної досконалості на добродійність. За давньокитайськими уявленнями, імператор поширював навколо себе силу «де», яку можна порівняти з полінезійською *мануою*, а також із вавилонським *меламму* (список можна продовжувати, хоча слід зазначити, що ці терміни не є абсолютними синонімами, оскільки мають унікальні характеристики в кожній культурі). Близьким є давньоіранське поняття «*хварно*» (д.-перськ. *xʷarənah*): містично-магічна сутність на стику аспектів «слава» та «удача», а по суті – особлива енергія життєвої сили й благополуччя, властива божествам і праведним правителям. Зокрема, про Хварно йдеться в Авесті:

Царственеє Хварно Кавіїв шануймо,
Господом Премудрим створене, всевладне.
Доброчесне, праведне, пресвяте і чисте –
вище благочестя, що йому вклонілось!

[Зам язат Яут VII.45]¹
(також див. Stewart 2007, 142).

У китайській традиції імператорська влада освячувалася небесним мандатом; повстання проти конкретного імператора могло виправдуватися саме тим, що через свої аморальні та протиправні дії він цей мандат втратив.

Правила, якими мав керуватися правитель, сприймалися як космічний принцип. Імовірно, одним із найбільш вивчених концептів цього типу є давньоіндійська *p(i)ta* та давньоіранська *арта*. З космічною правдою співвідносилася сукупність обов'язків кожного члена суспільства, але передовсім – його лідера. Покараннями за порушення космічних правил вважали епідемію, голод, війну та інші всезагальні лиха. Ці уявлення відбилися не лише в міфології, але й у літературних пам'ятках, заснованих на міфологічній традиції, як-от у трагедії Софокла «Цар Едіп», де гріх правителя накликає епідемію чуми.

Поняттями, пов'язаними з космічним і земним порядком, є шумерське *ме*, аккадське *парсу*, єгипетська *маат*, грецька *феміда* тощо. У деяких культурах цей абстрактний принцип мав своє

божество, яке його уособлювало. Зокрема, загальновідомим є образ Феміди, доволі відома також Маат (Гудзенко 2018). Уточнення значень подібних термінів навіть всередині однієї культури, а міжкультурне зіставлення й поготів, є темою для окремого дослідження.

Якщо врахувати такий космічний аспект соціального і навіть приватного життя, стає зрозумілим, чому в багатьох народів усі аспекти існування правителя регулювалися спеціальною системою ритуалів. Зокрема, такі приписи були й для приватного життя, адже шлюб царя був відтворенням містичного шлюбу народу зі своєю землею, яка мала залишатися прихильною до тих, хто її обробляє, а отже – родючою. Важливими були також зовнішність і стан здоров'я лідера. Одним зі стійких сюжетів західноєвропейської культури є сюжет про пораненого короля, який не може вилікуватися, та його землю, яка саме в результаті цього стала спустошеною (Колесник 2014).

Всі ці уявлення не варто розуміти буквально: по-справжньому вольова й розумна людина могла завоювати та втримати владу навіть за наявності начебто дискваліфікуючого дефекту. Можна згадати хоча б Ярослава Мудрого, якого за життя називали Кульгавим, чи хана Тимура. Однак, імовірно, на їхньому місці далеко не кожний зміг би подолати таке додаткове ускладнення на шляху до влади.

Зрештою, для будь-якого правителя нові проблеми створювало старіння. Одним із ключових положень «Золотої гілки» Дж. Дж. Фрейзера є теза про універсальне поширення ритуалу вродистого вбивства старого царя, який втратив свою силу (і фізичну, і містичну), а тому мав бути заміненим молодим і життєздатним спадкоємцем. У найбільш примітивних суспільствах подекуди дійсно йшлося про ритуальне вбивство-жертвопринесення. Пізніше, у зв'язку з, по-перше, гуманізацією етосу, а по-друге – посиленням царської влади, було створено ритуали, які дозволяли царю продовжувати життя. Варіантів було декілька: довести власну спроможність, чи магічним чином повернути її, або ж відкупитися від смерті чужим життям.

Наприклад, у Давньому Єгипті під час свята Хеб-сед, приуроченого до тридцятирічного ювілею правління, фараон пробігав доволі значну дистанцію та виконував ритуальний танець. Вважалося, що так він не лише демонструє свою життєву енергію, а й відновлює її, а отже, може успішно правити далі. Є версія, що до того, як виник такий ритуал, старих фараонів убивали (Sameh 2017).

¹ Переклад запропонував відповідальний секретар журналу Д. Король.

Можна сперечатися з тим, що подібні «теоретичні» уявлення та їхні практичні наслідки дійсно були всесвітньо поширеними. Адже Фрейзер, по-перше, не займався «польовою» етнографією, а використовував вторинний матеріал, у якому могли бути помилки та хибні інтерпретації. По-друге, він реконструював єдиний міфообрядовий комплекс з уламків різних, часто не споріднених між собою традицій.

Утім, у фольклорних традиціях і літературних пам'ятках практично всієї Євразії добре відомі сюжети, близькі до реконструйованої Фрейзером моделі. Це або вбивство старого короля, або інший варіант непростого передачі влади. Влада може персоніфікуватися, зокрема у вигляді принцеси – доньки старого і дружини молодого короля. Або ж це певний ритуал, який мав забезпечити перехід харизми (у розумінні особливого «вогню величчя») від попереднього правителя до його наступника.

У казках смерть старого правителя нерідко є результатом програного ним магічного двобою. Головний герой, завдяки магічній допомозі, виходить із неможливого випробування (кипячого казана тощо) живим, ба більше – переродженим. Його лихий старий гонитель і суперник із заздрості намагається зробити те саме, але гине. Це означає, що містична сила покинула одного з конкурентів і перейшла до молодшого.

Іншим варіантом є суто фізичний герць представників двох поколінь (батька і сина). У кожному конкретному творі смислові та етичні акценти суттєво відрізняються залежно від того, ким саме є ці люди, за що вони б'ються і на чиєму боці правда.

За Дж. Дж. Фрейзером, згідно з давніми правилами престолонаслідування, загибель тестя – це в якомусь сенсі норма. Пройшовши складні, часто смертельно небезпечні випробування, молодий герой одружується з принцесою, таким чином успадковуючи престол (чому принцеса є символічною носителькою влади – це окрема тема). Подальшу долю її батька фольклор описує по-різному. У найвідвертішому варіанті старого короля вбивають. У пом'якшеному – він убиває себе сам або ж гине «зі злості». У найбільш відредагованій версії тесть віддає зятеві «пів королівства», залишаючи другу половину за собою до кінця життя.

Тесть не є кровним родичем, тому і провини, і душевні переживання молодого героя тут розуміли як мінімальні. А от загибель кровних родичів – батька, дядька або діда героя – від його руки розглядали як злу долю всього роду. Такий сюжет часто містить тему зловісних пророцтв

і спроб правителя не допустити народження фатальної дитини або вбити її, якщо вона все ж таки народилася. Відома історія Едіпа розпочинається саме з того, що батько намагається «превентивно» знищити власного сина через жахливе пророцтво про нього. Але, як відомо, обманути долю не вдається.

Роберт Грейвз у «Білій богині» (творі спірному, але цікавому своєю спробою реконструкції цілісного міфообрядового комплексу загальноєвропейського масштабу) аналізує інший аспект такого конфлікту – вбивство власних синів старим царем, що відкуповується їхніми життями від смерті. Він наводить великий список сюжетів, у яких експліцитно чи імпліцитно є ця тема (вбивство Гераклом своїх дітей; долі Фаєтона та Ікара тощо) (Graves 2005, 126).

Тут не йдеться про якесь страшне пророцтво, сини не мають навіть «потенційної» провини. Батько однозначно постає монстром, який продовжує власне життя за рахунок інших.

У цьому контексті слід згадати таке явище, як принесення в жертву дітей задля успіху родини або соціуму. Такі обряди були в різних народів, але найбільш відомі у фінікійців. Довготривала дискусія про те, чи є свідчення римських авторів надійною інформацією чи «чорним піаром», імовірно, підходить до завершення. Нові археологічні дослідження підтверджують наявність такого звичаю (DiBenedetto 2012). Вірогідно, саме в контексті подібних культурних практик слід розглядати і біблійну історію Авраама, у якій зафіксовано відхід від людських жертвопринесень.

Історії про переслідування героя від самого моменту його народження батьком (дядьком, дідом, правителем) незліченні. Одним із характерних мотивів є кидання такого немовляти у воду в діжці, просмоленому кошику тощо. Образ дитини, кинутої у воду, легко входить в оповіді різних жанрів: священної історії (Мойсей), міфу (Персей, Ромул і Рем), казки (Гвідон). Інший характерний мотив – тварина, яка вигодовує таке дитя, яке завдяки цьому символічно долучається до світу звірів і природи, світу мертвих, світу першооснов буття. Найвідомішим прикладом є капітолійська вовчиця. В аналогічній ролі другої матері героя були також собака (Кір), лань (Телеф) тощо. Це окрема цікава тема, оскільки вона може поєднувати і реальні життєві факти (так звані «діти-мауглі»), і елементи тотемізму, і пам'ять про ініціативні випробування.

Попри переслідування, обране немовля виживає і стає юнаком, який рано чи пізно знову

зустрічає батька (дядька, діда тощо). Конфлікт неминучий, особливо якщо молодого героя вже встигли просвітити щодо його історії. Навіть якщо він нічого не знає, втручається доля, яка приводить до протистояння. На відміну від фрейдистської концепції, сексуального підґрунтя тут нема, хоча б тому, що син виріс далеко від батьків і міг ніколи досі не бачити своєї матері і не конкурувати з батьком. Ідеться про зміну поколінь: «соціальна ніша» великого героя і/або правителя вже зайнята. Це особливо чітко помітно в тих історіях, де батько героя приречений померти ще до народження або в момент народження сина (як-от деякі ірландські міфоепічні персонажі). Тут ідеться не про чиюсь провину чи особистий конфлікт, а саме про те, що в будь-який момент часу на цьому світі «вистачає місця» тільки одному найсильнішому представникові роду.

Слід зазначити, що деякі народи, які жили мисливством і збиральництвом, дійсно підтримували відносно стабільну кількість населення, щоб не вичерпувати обмежені природні ресурси. До того ж ішлося не лише про контроль над народжуваністю, а й про вбивство «ворогів». У деяких племен Північної Америки стати воїном (а отже – одружитися і мати право породити дитину) мав тільки той, хто вбив воїна з іншого племені або ж його «еквівалент» – ведмедя.

На території України є свій аналог. Геродот писав про савроматів: «Що ж до шлюбів, то ось у них так встановлено: жодна дівчина не виходить заміж, поки вона не вб'є якогось ворога. Буває так, що деякі з них помирають не одружені, якщо їм не довелося виконати це за звичаєм» (Геродот 1993). Псевдо-Гіппократ згадував у цьому контексті навіть «трьох ворогів». У будь-якому разі, подібна вимога саме у зв'язку з одруженням поєднує в собі ініціативне випробування конкретної дівчини та стримування зростання загальної чисельності населення певної місцевості, що, звісно ж, завжди охочіше робили за рахунок представників чужого народу – «ворогів».

У героїчному епосі конфлікт батька і сина нерідко набуває зовсім іншого, ідейного обґрунтування. На перший план може виходити тема «подвійної вірності». З тих чи тих причин батько і син опиняються на боці різних народів, держав або політичних партій. Мирний вихід із ситуації тут неможливий в принципі.

Часто трагізм посилюється тим, що родичі не впізнають один одного до кінця поєдинку, коли один із бійців убитий або смертельно поранений. Незнання знімає з обох учасників

конфлікту моральну провину за розбрат всередині роду і підкреслює драматизм та героїку сюжету.

У сюжеті двобою «знайомих незнайомих» батько і син можуть бути замінені на братів, побратимів або близьких друзів. Таких прикладів – з різними наслідками – дуже багато в романі Томаса Мелорі «Смерть Артура». Найхарактернішим випадком є спровокований ворогами бій братів Баліна і Балана, які не впізнали одного через шоломи із забороломи (Malogy 2020).

Аналогічну ситуацію передсмертного впізнання братів ми бачимо в самому кінці трагедії В. Шекспіра «Король Лір». Томас Манн у циклі романів «Йосип і його брати» (де наявні дуже цікаві теоретичні відступи з аналізом міфопоетики) зауважив, що протягом історії в роду регулярно з'являється «відщепенець» – для батька він «син із серпом», для брата – «червоний брат». Отже, дві окремі міфологеми – конфлікт батька і сина та конфлікт двох братів – можуть сплітатися в єдиний сюжетно-психологічний вузол, як це ми бачимо в шекспірівському «Королі Лірі».

В епічних творах невпізнання зазвичай мотивоване довгою розлукою. У деяких випадках батько взагалі ніколи не бачив свого сина, який народився в чужоземній багатирки (вона може бути наставницею героя або ж його супротивницею, з якою відбулося примирення) вже після його від'їзду. Ця багатирка може бути представницею іншого народу та культури, але вона практично ніколи не постає «ворогом»: особиста приязнь до колишнього «тимчасового чоловіка» / коханця для неї важливіша, ніж міжнародна політика. А от її син може вирости ненависником свого невідомого батька та його країни. Тому в деяких випадках, подорослішавши, він розшукує батька з явно недружніми намірами. Тоді дії батька, який змушений вбити запеклого ворога своєї країни, цілком виправдані. Цей варіант добре проілюстрований історією Іллі Муромця та його сина Сокольника, який має явні демонічні риси (Рижов 2020).

В інших варіантах син шукає батька тільки для того, щоб познайомитися. Але особливий, нестримний характер юного богатиря, який кидає виклик усім стрічним, призводить до конфлікту. Фінал історії сприймається як справжня трагедія, як-от в ірландській сазі про Кухуліна та його сина Коннлу (“The tragic death of Connla, or The death of Aoife’s only son”).

У середньовічних і ренесансних текстах невпізнання частіше пов'язано не з довгою розлукою, а з практикою рицарського бою з опущеним заборолом. Наприклад, у «Смерті Артура»

Т. Мелорі герої нерідко випадково одягають лати з чужим гербом, або ж взагалі без позначок, і тому стають абсолютно анонімними. Їхня ідентичність може з'ясуватися тільки в останню мить перед смертю.

Рідкісний приклад щасливого результату поєдинку родичів дає мінангкабауська казка «Два криси». Два брати, шукаючи свого щастя, опинилися на службі у ворожих державах, а зустрівшись, не впізнали один одного. Зате подаровані їм батьком криси, кинджали (кінджали-брати), правильно оцінили ситуацію і зігнулися під час удару, щоб не брати участі в грішній справі. Тоді і їхні господарі все зрозуміли. Тут слід звернути увагу на особливу містику криса в індонезійській культурі, у якій цей вид зброї наділено душою та власною волею (Purwanto and Nuhamidah 2021).

Неочікувано позитивно закінчується і данська балада «Пісня про ста сорока сімох». Головний герой, молодий Хумлунгер, прийняв виклик на герць, кинутий відомим богатирем Сівурдом. Сівурд переміг, але, дізнавшись, що супротивник є його племінником, дозволив йому «привласнити» перемогу (двобій відбувся без свідків) і навіть прив'язати самого Сівурда до дуба. Проте, коли молодий воїн повернувся до свого табору й став розповідати про свою «перемогу», його підняли на сміх, оскільки сама можливість перемоги новачка над героєм справедливо видалася всім неймовірною. У фіналі конфлікт сходить нанівець, а замість битви – танець (Danish Ballads 1920, 92).

Висловлювалася думка, що для західноєвропейських міфів і легенд характерна перемога сина як представника молодості, тоді як для Азії більш типовою є перемога старшого над молодшим, традиції над новаторством: улюблений народний герой є настільки важливим і цінним, що ніяка молода подоба не може його замінити. Однак, доки нема конкретних статистичних даних, таке узагальнення є лише гіпотезою.

Вбивство батьком власного сина далеко не завжди постає подвигом: ідейне навантаження цього мотиву може бути діаметрально протилежним. Наприклад, у російській народній п'єсі «Цар Максиміліан» симпатії однозначно на боці сина, який захищає правду, опираючись волонтаристичному віровідступництву батька (Моця 2024). Ніякого двобою, ніякого випробування тут нема: цар кидає у в'язницю, а згодом страчує сина тільки за те, що той не зрікається своєї віри. Безумовним є зв'язок цього сюжету з життями святих та іншою релігійною літературою. Водночас можна вбачати в ньому відлуння реальних історичних подій – убивства царем Іваном Грозним і страти Петром I своїх синів.

В Україні літературним прикладом є гоголівський Тарас Бульба з однойменної повісті з його афористичною фразою: «Я тебе породив – я тебе і уб'ю».

У західноєвропейському епосі та літературі синовбивство також представлено. В ірландських сагах Кухулін вбиває свого невіданого сина. У германській історії Гільдебрандта відбувається те саме (хоча вона відома в декількох варіантах, зокрема і з примиренням сторін, а фінал однієї з кращих версій взагалі втрачений). В артурівському циклі цей мотив посідає центральне місце: Артур, дізнавшись про те, що він згрішив із власною сестрою і що породжена ними дитина принесе великі біди, намагається позбутися немовляти. Це не вдається, і король перестає боротися з долею, визнавши Мордредра своїм сином. Однак, як і було передбачено, рок приводить їх до останньої битви, в якій гине все лицарство Круглого столу, а батько і син смертельно раниють один одного (Malogy 2021).

Щоправда, традиція додає, що Артур не загинув остаточно і ще повернеться, щоб врятувати свою країну. Отже, моральна перевага залишається за батьком. Хоча останнім часом у фантастичній літературі та в текстах пісень проглядає тенденція до переосмислення і зображення Мордредра трагічним героєм.

Тема конфлікту поколінь є сюжетотвірною для шекспірівського «Короля Ліра», причому вона має кілька інтерпретацій, що утворюють складну систему «дзеркальних» епізодів. В опозиції Глостер – Едгар ми бачимо класичний приклад переслідування сина батьком, морально оціненого на користь сина. В опозиції Глостер – Едмунд той самий мотив подано з протилежною оцінкою на користь батька.

Цей комплекс можна простежити і в стосунках Ліра з доньками, тільки в атиповій формі. У міфології переслідування доньки (внучки, невістки тощо) родичем трапляється здебільшого як спроба забезпечити себе від її небажаного нащадка (зокрема, у випадку з пророцтвом про смерть царя від руки онука, як-от в історії Персея). Сама жінка не становить особливого інтересу і зазнає переслідування лише вкупі зі своїм сином, або ж взагалі не відіграє помітної ролі в подальшому розвитку сюжету.

Але дочки Ліра, активні молоді жінки, які мають реальну політичну владу, будують стосунки з батьком від власного імені. І коли Лір спочатку виганяє одну, а потім проклинає двох інших – він проклинає їх і як бунтівних членів сім'ї, і як повсталіх васалів, і як претендентів на його королівський статус. Гендер тут уже

не має того визначального значення, як у фольклорі. Критики наголошували, що у Гонерильї та Регани починають проявлятися чоловічі риси і що Лір, характеризує їх, вживає маскуліні образи й порівняння.

Через свій значний фабульний та ідейний потенціал мотив протистояння батька і сина задіяний і в сучасній культурі. Зокрема, в романі Бориса Акуніна «Алмазна колісниця» читачеві лише в самому кінці стає ясно, що головний герой, перемігши японського диверсанта, спричинився до загибелі власного сина. Цей мотив використав Ден Сіммонс у романі «П'яте серце», де в центрі сюжету – протистояння Шерлока Голмса та його сина – найманого вбивці (Simmons 2016). В обох випадках перемога батька і загибель сина сприймаються як виправдані.

Принципово інший варіант бачимо в кіноциклі Джорджа Лукаса «Зоряні війни». Оригінальна трилогія закінчується епізодом, у якому злий батько гине, спокутувавши свої гріхи тим, що врятував сина та забезпечив загальну перемогу добра. Тема вирішена цілком по-шекспірівськи.

Висновки. Розглянувши міфологічний, епічний та літературний матеріал з різних національних культур Сходу і Заходу, можна дійти висновку про надзвичайну поширеність мотиву протистояння батька і сина та його актуальність для сучасного мистецтва.

З морально-оцінного погляду можна виділити три базових типи мотиву протистояння батька і сина:

1. Батько, який переслідує / вбиває свого безневинного сина, є жорстоким тираном, який має бути покараний людьми або ж вищими силами (цар Максиміліан).

2. Батько є героєм-захисником своєї країни, він перемагає в чесному двобої і вбиває свого сина, який прийшов як чужинець-ворог (Ілля Муромець).

3. Амбівалентна, заплутана ситуація, пов'язана або з наявністю «двох правд», або з дією фатуму, зокрема у формі трагічного невпізнання.

Типологія фіналів є такою:

1. Батько вбиває сина (Кухулін).

2. Син, чудесним чином врятувавшись від переслідувань, убиває батька (Едіп).

3. Батько і син знищують один одного (король Артур і Мордред).

4. Відбувається примирення («Пісня про ста сорока сімох»).

Специфіка конкретних національних і жанрових варіантів розглянутого мотиву та уточнення його типології потребує подальшого дослідження. Зокрема, привертає увагу співвідношення мотиву протистояння батька і сина з міфологією зміни поколінь богів та героїв у міфах космогонічного та соціогонічного характеру.

Список використаної літератури

- Геродот. 1993. *Історії в дев'яти книгах*. Пер. Андрій Білецький. Київ: Наукова думка.
- Гесіод. 1977. *Теогонія (Походження богів)*. Пер. Іван Франко. <https://www.i-franko.name/uk/Transl/1913/Gesiod/Theogonia/Transl/4UranGeJaJKronos.html>.
- Гудзенко, Іван. 2018. «Маат – богиня правди, істини та світового порядку». *Філософія і Релігієзнавство*. <https://tureligious.com.ua/maat-bohynia-pravdy-istyny-ta-svitovoho-poriadku>.
- Демчук, Руслана. 2017. «Ментальність як ідентифікаційне поняття у матриці української культури». *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* 1: 28–33. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdakkkm_2017_1_8.
- Кирилюк, Олександр. 2023. *Універсалії культури та семіотика дискурсу: Новаела*. Київ–Одеса: ЦГО НАН України, Одеська філія.
- Колесник, Олена. 2014. «Людська та космічна правда в інтерпретації В. Шекспіра». *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* 1: 3–8. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdakkkm_2014_1_3.
- Моця, Катерина. 2024. «Народна драма “Цар Максиміліан”». *Моя книга*. <https://mykniga.com.ua/zmist/narodna-drama-car-maksimilian.html>.
- Рижов, Станіслав. 2020. «Шанований російський богатир. Ілля Муромець». *Інтерстат*. 27 лютого 2020. <http://inter-stat.org.ua/shanovaniy-rosijskij-bogatir-illya-muromets/>.
- Celtic Literature Collective. n. d. “The tragic death of Connla, or The death of Aoife’s only son.” <https://www.maryjones.us/ctexts/aoife.html>.
- Danish Ballads. 1920. Translated by A. Smith-Dampier. Cambridge: Cambridge University Press.
- DiBenedetto, Katelyn. 2012. “Analyzing Tophets: Did the Phoenicians Practice Child Sacrifice?” *Anthropology* 5. https://scholarsarchive.library.albany.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1004&context=honorscollege_anthro.
- Dunlop, Sandy. 2024. *Cormac Mac Art*. <http://bardmythologies.com>.
- Frazer, James George. 2021 [1890]. *The Golden Bough: a study of magic and religion*. <http://pg3623-images.html>.
- Graves, Robert. 2005 [1949]. *The White Goddess*. London: Faber.
- Korol, Denys. 2023. “Scythian Epics and Catabasis: Issues of Iconologization.” *Culturological Almanac* 4: 75–81. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.4.9>.
- Malory, Thomas. 2020 [1485]. “Book II. Chapter XVIII. How Balin met with his brother Balan, and how each of them slew other unknown, till they were wounded to death.” In *Le Morte d’Arthur*. <https://www.gutenberg.org/files/1251/1251-h/1251-h.htm#chap45>.
- . 2021 [1485]. “Book XXI. Chapter IV. How by misadventure of an adder the battle began, where Mordred was slain, and Arthur hurt to the death.” In *Le Morte d’Arthur*. <https://www.gutenberg.org/files/1252/1252-h/1252-h.htm#chap256>.
- Purwanto, Sureng, and Idha Nuhamidah. 2021. “Introduction to Kris, a Traditional Weapon of Indonesia: Preserved-lingering Issues of Facts.” *EduLite: Journal of English Education, Literature, and Culture* 6 (2): 397–410. <http://dx.doi.org/10.30659/e.6.2.397-410>.
- Sameh, M. Arab. 2017. *The Sed-festival (Heb Sed) Renewal of the Kings’ Reign*. <https://www.arabworldbooks.com/en/e-zine/the-sed-festival-heb-sed-renewal-of-the-kings-reign>.
- Simmons, Dan. 2016. *The Fifth Heart*. London: Sphere.
- Stewart, Sarah. 2007. “Worship according to the *Yašts*.” *Iran* 45 (1): 137–51.
- Tolstoy, Nikolai. 1990 [1986]. *The Quest for Merlin*. London: Sceptre.

References

- Celtic Literature Collective. n. d. "The tragic death of Connla, or The death of Aoife's only son." <https://www.maryjones.us/ctexts/aoife.html>.
- Danish Ballads. 1920. Translated by A. Smith-Dampier. Cambridge: Cambridge University Press.
- Demchuk, Ruslana. 2017. "Mentality as Definition of Identification in Matrix of Ukrainian Culture." *National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald* 1: 28–33. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdakkkm_2017_1_8 [in Ukrainian].
- DiBenedetto, Katelyn. 2012. "Analyzing Tophets: Did the Phoenicians Practice Child Sacrifice?" *Anthropology* 5. https://scholarsarchive.library.albany.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1004&context=honorscollege_anthro.
- Dunlop, Sandy. 2024. *Cormac Mac Art*. <http://bardmythologies.com>.
- Frazer, James George. 2021 [1890]. *The Golden Bough: a study of magic and religion*. <http://pg3623-images.html>.
- Graves, Robert. 2005 [1949]. *The White Goddess*. London: Faber.
- Herodotus. 1993. *Histories*. Translated by Andrii Biletskyi. Kyiv: Naukova Dumka [in Ukrainian].
- Hesiod. 1977. *Theogony*. Translated by Ivan Franko. https://www.i-franko.name/uk/Transl/1913/Gesiod/TheogoniaTransl/4UranG_ejaJKronos.html [in Ukrainian].
- Hudzenko, Ivan. 2018. "Maat – the goddess of truth, right and the cosmic order." <https://tureligious.com.ua/maat-bohynia-pravdy-istyny-ta-svitovoho-poriadku> [in Ukrainian].
- Kolesnyk, Olena. 2014. "Human and Cosmic Truth in William Shakespeare's Interpretation." *National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald* 1: 3–8. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdakkkm_2014_1_3 [in Ukrainian].
- Korol, Denys. 2023. "Scythian Epics and Catabasis: Issues of Iconologization." *Culturological Almanac* 4: 75–81. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.4.9>.
- Kyrylyuk, Olexander. 2023. *Culture Universals and Semiotics of Discourse. Short Story*. Kyiv–Odesa [in Ukrainian].
- Malory, Thomas. 2020 [1485]. "Book II. Chapter XVIII. How Balin met with his brother Balan, and how each of them slew other unknown, till they were wounded to death." In *Le Morte d'Arthur*. <https://www.gutenberg.org/files/1251/1251-h/1251-h.htm#chap45>.
- . 2021 [1485]. "Book XXI. Chapter IV. How by misadventure of an adder the battle began, where Mordred was slain, and Arthur hurt to the death." In *Le Morte d'Arthur*. <https://www.gutenberg.org/files/1252/1252-h/1252-h.htm#chap256>.
- Motsya, Kateryna. 2024. "The folk play "Tsar Maximilian"." <https://mykniga.com.ua/zmist/narodna-drama-car-maksimilian.html> [in Ukrainian].
- Purwanto, Sureng, and Idha Nuhamidah. 2021. "Introduction to Kris, a Traditional Weapon of Indonesia: Preserved-lingering Issues of Facts." *EduLite: Journal of English Education, Literature, and Culture* 6 (2): 397–410. <http://dx.doi.org/10.30659/e.6.2.397-410>.
- Ryzhov, Stanyslav. 2020. "The Venerable Rus Warrior. Illya Muromets." *Interstat*. February 27, 2020. <http://inter-stat.org.ua/shanovaniy-rosijskij-bogatir-illya-muromets/> [in Ukrainian].
- Sameh, M. Arab. 2017. *The Sed-festival (Heb Sed) Renewal of the Kings' Reign*. <https://www.arabworldbooks.com/en/e-zine/the-sed-festival-heb-sed-renewal-of-the-kings-reign>.
- Simmons, Dan. 2016. *The Fifth Heart*. London: Sphere.
- Stewart, Sarah. 2007. "Worship according to the *Yašts*." *Iran* 45 (1): 137–51.
- Tolstoy, Nikolai. 1990 [1986]. *The Quest for Merlin*. London: Sceptre.

Olena Kolesnyk

Dr. habil. (Cultural Studies);

Professor at the Department of Philosophy and Cultural Studies,
Shevchenko National University "Chernihiv Colehium", Chernihiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-0597-6489>

e-mail: elenakolesnyk2017@gmail.com

The Motif of Confrontation between Father and Son in Western and Eastern Literature

Abstract

In myths and epics, and later in fiction, there is often present a motif of confrontation between father and son, which can take extreme forms, up to the murder of a close relative. In the real social life of the vast majority of the peoples of the world, this type of conflict is assessed as particularly dangerous for society, one that undermines its very foundations. However, probably its very extremity draws special attention to this dramatic situation. Reducing all the various variants of treatment of the theme only to the Oedipus complex seems to greatly simplify the picture. In our opinion, in different texts, this plot scheme interacts with different mytho-religious and social contexts. In particular, it is possible to single out such of them as: 1) the change of generations of gods associated with the stages of Cosmogogenesis; 2) sacrificing a child for the supposed good of the whole society; 3) the transfer of "royal charisma" to the new ruler. In addition, the motive of the conflict between father and son (or two brothers) can be treated in a fundamentally different way when it comes to the mutual non-recognition of opponents. The theme of a certain "rightfulness" of the transition of power to the younger generation is absent here, and instead, to the fore comes the inexorable fate, which forces people to unconsciously commit a serious crime. From a moral and evaluative point of view, three basic types can be distinguished: 1) A father who persecutes/kills his innocent son is a cruel

tyrant who must be punished by people or higher powers (Tsar Maximilian); 2) The father is a hero-defender of his country, who wins in a fair duel and kills his son, who came as a foreigner-enemy (Ilya Muromets); 3) There is an ambivalent, confusing situation, connected either with the presence of “two truths” or with the action of fate, in particular, in the form of tragic non-recognition. The typology of endings is as follows: 1) The father kills the son (Cuchulainn); 2) The son, miraculously saved from persecution, kills his father (Oedipus); 3) Father and son destroy each other (King Arthur and Mordred); 4) Reconciliation takes place (“Ou, seventy-seven twice-told were they”).

Keywords: literature, mythology, epic, motif, Oedipus complex.

Manuscript received March 8, 2024
Матеріал надійшов 8 березня 2024 р.

© Олена Колесник (Olena Kolesnyk), 2024

elenakolesnyk2017@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0597-6489>

Сфера наукових зацікавлень: культурні універсалії, інтерпретації міфології, романтизм як трансісторичний феномен, шекспірознавство.

Main research fields: cultural universals, interpretations of mythology, romanticism as a trans-historical phenomenon, Shakespearean studies.

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)